

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ,
ВЧИНЕНИХ СТОСОВНО ЖІНОК

Зростання насильства стосовно жінки в сім'ї та суспільстві неодноразово було об'єктом пильної уваги Організації Об'єднаних Націй. Своє відображення цей факт знайшов і в Україні, де проблема насильства відносно жінок в сім'ї та суспільстві була предметом обговорення на державному рівні. Про це свідчить низка постанов уряду, прийняття Верховною Радою України 15 листопада 2001 року Закону «Про запобігання насильству в сім'ї».

Декларацією щодо викоренення насильства проти жінок визначено термін «насильство відносно жінок» як свавільний акт насильства, скоєний на підставі статеві ознаки, який спричиняє або може спричинити фізичну, статеvu чи психологічну шкоду або страждання жінкам, а також загрозу скоєння таких актів, примусове чи свавільне позбавлення свободи або особистого життя [1, с.164-168]. В Російській Федерації дослідники проблем насильницької злочинності пропонують доповнити Кримінальний кодекс спеціальною статтею «Поняття насильства і погрози», а статтю, якою передбачений перелік обтяжуючих провини обставин, пунктом про визнання такою і «вчинення злочину із застосуванням насильства (фізичного чи психічного)» [2, с.39-45].

Вперше в Україні проблемі кримінально-правового визначення насильницького злочину значну увагу приділив Панов М.І., давши його наступні поняття: а) насильство як родове поняття, яке охоплює будь-який вид насильницьких дій; б) фізичне насильство як підпорядковане поняття, яке співвідноситься як частка та ціле з поняттям насильства; в) психічне насильство, яке відрізняється від фізичного насильства сферою впливу злочинця на потерпілого; г) погроза, як поняття, підпорядковане фізичному насильству, також як різновид психічного насильства; д) примус, який використовується діючим законодавством [3, с.6].

Ми погоджуємось із думкою Протасевича А.А., який виділяє дві форми насильства, що застосовується при вчиненні серійних насильницьких злочинів: 1) фізичне насильство як дії, що направлені на завдання жертві страждань, болю, приниження, примусове обмеження чи позбавлення можливості її активної поведінки, які полегшують досягнення злочинної мети; 2) психічне насильство, що знаходить свій прояв як у залякуванні, шантажі, погрозах застосування фізичного впливу стосовно жертви злочину, близьких їй осіб, матеріальних та інших цінностей, а також у вчиненні дій, що роблять ці погрози реальними, так і у вчиненні дій, образливих чи принижуючих честь і людську гідність жертви [4, с.12].

У науці кримінального права фізичне насильство визначено як безпосередній вплив щодо організму людини: нанесення побоїв, тілесних ушкоджень, мордування різними засобами, зв'язування потерпілої чи інші засоби її утримання, які дійсно могли змусити потерпілу припинити опір,

зламати її і т. д. [6, с.70-71]. На законодавчому рівні поняття фізичного насильства щодо жінки визначено законом України «Про запобігання насильству в сім'ї» як умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалої, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди її честі і гідності. Деякі автори поділяють точку зору щодо розширеного тлумачення фізичного насильства. Зокрема, Н.І. Панов слушно зауважує, що фізичне насильство доцільно трактувати не лише як вплив щодо зовнішньої тілесної сфери людини, а й як протиправний вплив на його внутрішні органи [3, с.7]. Аналогічної точки зору відносно такого складу злочину, як мордування, дотримується і П.Константинов [7, с.8-10]. Матеріали проведених нами досліджень свідчать, що у 66,7% вчинення насильницьких злочинів стосовно жінки, зокрема проти її статевої свободи і статевої недоторканності, обвинувачений примушував її до вживання алкоголю. Заслугове на увагу і думка Р.Базарова, який визначає способи фізичного насильства. Зокрема, під застосуванням фізичної сили автор розуміє мускульну силу суб'єкта чи силу, проявлену за допомогою зброї, інших предметів, речовин та тварин [2, с.42-43]. За результатами нашого дослідження фізичне насильство, як застосування мускульної сили суб'єкта, має місце майже в кожному випадку скоєння злочинних дій проти статевої свободи і статевої недоторканності жінки (90-95%), але лише незначна кількість зазначених насильницьких злочинів відносно жінок вчинені із застосуванням зброї чи інших предметів (до 5,5%). Водночас, при вчиненні насильницьких злочинів проти життя і здоров'я жінки застосування зброї має місце у 45%.

Як зазначалося вище, ще однією формою насильства є психічне насильство, що знаходить свій прояв у впливі на психіку людини шляхом погроз, залякування, з метою зламати волю потерпілої чинити опір, захищати свої права чи інтереси. Попов А.Н. правильно відзначає, що психічний вплив здійснюється свідомістю і волею суб'єкта, тобто шляхом застосування психічних сил людини [8, с.15]. У кримінальному праві тривають наукові дискусії щодо визначення сутності поняття «психічне насильство». Зокрема, Ткаченко Т. вважає психічне насильство науковою категорією, що не має юридичного значення [9]. На думку Н.І. Панова, відносно насильницьких злочинів необхідно використовувати замість терміна «психічне насильство» термін «погроза насильством», тобто погроза застосування фізичного насильства [3, с.11]. В Постанові Пленуму Верховного Суду України погроза, що застосовується як засіб подолання опору потерпілої, трактується як її залякування висловлюванням, жестами чи іншими діями про застосування фізичного насильства до самої потерпілої чи до її родичів (наприклад, до дитини), а так само про знищення або пошкодження майна потерпілої чи її родичів, про розголошення відомостей, що ганьблять честь і гідність потерпілої [10, с.99]. Деякі дослідники цієї проблеми вважають, що поняття «психічне насильство» охоплює погрозу розповсюдити наклепницькі вигадкування [11, с.194; 12, с.270]. М.Й. Коржанський по-різному вирішує це питання: стосовно такого злочину, як втягнення

(примушування) у зайняття проституцією, розповсюдження реальних відомостей чи різних вигадок він трактує як шантаж [5, с.362-363]; відносно зґвалтування – не визнає погрозу розповсюдити вигадки чи справжні факти, що можуть уразити гідність потерпілої, ознакою цього злочину, вважаючи, що така погроза не здатна позбавити потерпілу можливості чинити опір [5, с.105-106].

Проаналізувавши наукову літературу з цього приводу, вважаємо, що термін «психічне насильство» є значно ширшим від терміна «погроза застосування фізичного насильства», бо включає не лише погрозу застосування фізичного насильства стосовно потерпілої чи її родичів (тобто погрозу нанесення побоїв, тілесних ушкоджень, зв'язування та ін.), а й погрозу знищення або пошкодження їх майна, розголошення відомостей, що ганьблять їх честь і гідність, погрозу розповсюдити наклепницькі вигадкування тощо. У зв'язку з цим вважаємо доцільними подальші наукові дослідження щодо визначення сутності психічного насильства і його закріплення на законодавчому рівні.

З точки зору методики розслідування насильницьких злочинів, вчинених стосовно жінок, окрему увагу привертає до себе така особливість психічного насильства, як труднощі у доведенні факту його застосування, особливо за відсутності речових доказів. Водночас, аналіз судово-слідчої практики свідчить, що у деяких випадках наслідками застосування психічного насильства виступають різке погіршення здоров'я постраждалої особи, її нервова чи психічна хвороба і, навіть, смерть (наприклад, доведення до самогубства). Особливо у випадках скоєння тяжких насильницьких злочинів стосовно малолітніх або неповнолітніх дівчаток в сім'ї. За даними нашого дослідження, майже у кожному випадку скоєння тяжких насильницьких злочинів стосовно жінки злочинець, водночас із фізичним, застосовував і психічне насильство. Зокрема, аналіз вивчення кримінальних справ в архівах судів Харкова, Луганська та Дніпропетровська свідчить, що із 91 епізоду вчинення зґвалтувань фізичне насильство застосовувалось у 87 випадках (95,6%) та психічне – у 86 випадках (94,5%); із 40 епізодів задоволення статевої пристрасті неприродним способом фізичне насильство застосовувалось у 36 випадках (90%) та психічне – у 34 випадків (85%). Викладене дозволяє зробити висновок про існування реальної можливості у доведенні факту застосування психічного насильства при розслідуванні насильницьких злочинів, вчинених стосовно жінок.

Певного наукового та практичного значення набувають дискусії щодо визначення реальності погрози при вчиненні насильницьких злочинів відносно жінок. У зв'язку з цим не безспірною вважаємо точку зору М.Й. Коржанського щодо визначення погрози реальною лише за умови, якщо винний погрожував здійснити її негайно [5, с.105-106]. З цього приводу Л.Цвіліховський слушно зауважує, що час реалізації погрози значення не має, якщо обстановка, в якій відбувається злочин, свідчить про її реальність [13, с.50]. На нашу думку, питання щодо визначення реальності погрози слід вирішувати з урахуванням передкримінальної та кримінальної

ситуацій, особливостей взаємовідносин потерпілої і злочинця в цих ситуаціях та інших факторів.

В науці кримінального права недостатньо дослідженою, на наш погляд, є і проблема визначення психологічного насильства. Водночас, як свідчить судово-слідча практика, воно має місце, в тому числі стосовно жінок та малолітніх і неповнолітніх дівчаток. Так, по справі В., який неодноразово гвалтував свою падчерку і постійно жорстоко поведився з нею, щодо малолітньої потерпілої Л. була проведена судово-психологічна експертиза. Згідно з її висновками, на поведінку потерпілої у досліджуваній ситуації вплинула не тільки її нездатність до активної протидії діям дорослої людини, що притаманне всім дітям молодшого шкільного віку. Індивідуально щодо неї ситуація була посилена тією обставиною, що протягом тривалого часу вона зазнавала вербальної та фізичної агресії і жорстокості від цього дорослого [14]. На нашу думку, зазначені неодноразові та тривалі прояви жорстокості, вербальної і фізичної агресії можливо вважати однією із форм застосування злочинцем психологічного насильства стосовно потерпілої. Вважаємо, що застосування психологічного насильства у передкримінальній ситуації є однією з причин того, що у кримінальній ситуації потерпіла не в змозі чинити опір злочинцю. У зв'язку з цим Сидоренко О. слушно зауважує, що більшість випадків насильства в сім'ї пов'язана з психологічним тиском і експлуатацією [15, с.38]. З огляду на зазначене, вважаємо правильним визначення Законом України від 15.11.2001 року «Про запобігання насильству в сім'ї» психологічного насильства як насильства, що пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе, та може бути завдана або спричиняється шкода психічному здоров'ю.

У кримінології деякі дослідники насильницької злочинності виділяють інтелектуальне насильство, як ще одну форму насильства відносно жінок [16, с.26; 17, с.37], але в науці кримінального права дослідження в цьому напрямку не проводяться. Водночас, увагу науковців кримінального права привертають такі аспекти визначення насильницьких злочинів, як їх класифікація: а) на підставі особливостей співвідношення об'єкта й об'єктивної сторони; б) в залежності від значення насильства в структурі складу злочину [18, с.31-32].

Резюмуючи вищевикладене, зазначимо, що вид та форму насильства, застосованого злочинцем стосовно потерпілих-жінок, слід враховувати при визначенні ступеня суспільної небезпеки злочинних посягань та при вирішенні питань призначення покарання чи звільнення від нього. Слід відзначити також доцільність подальших досліджень проблеми визначення насильства і насильницьких злочинів стосовно жінок науковцями кримінального права з метою внесення пропозицій щодо врегулювання цього питання на законодавчому рівні.

Список літератури: 1. Декларація щодо викоренення насильства відносно жінок // Наші людські права: Посібник з жіночих людських прав. К, 1996. 2. База-

ров Р.А. Уголовно-правовая характеристика насилия: Проблемы обеспечения личной безопасности граждан / Труды Акад. МВД РФ. М., 1995. 3. Панов Н.И. Понятие насильственного преступления по законодательству Украины // Проблемы борьбы с насильницькою злочинністю: Зб. матер. наук.-практ. конф., Х., 2001. 4. Протасевич А.А. Проблемы предмета и средств раскрытия серийных преступлений, сопряженных с насилием: Автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. Воронеж, 1999. 5. Кримінальне право і законодавство України. Частина Особлива. Курс лекцій / За ред. М.Й.Коржанського. К., 2001. 6. Харченко В.Б., Перекрестов Б.Ф. Уголовное право Украины. Особенная часть: новое законодательство в вопросах и ответах. Конспект лекций. Х., 2001. 7. Константинов П. Уголовная ответственность за истязание // Законность. 2000. №4. 8. Попов А.Н. Насилие как основание возникновения аффекта при совершении преступлений против личности // Российский следователь. 2002. №6. 9. Ткаченко Т. Уголовно-правовое значение аффекта // Законность. 1995. №10. 10. п.8 Постанови Пленуму Верховного Суду від 27.03.92 р. №4 Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини // Бюлетень законодавства і юридичної практики України, №1, 1995. К., 1995. 11. Бородин С.В. Преступления против жизни. М., 1999. 12. Комментарий к Уголовному кодексу РФ / Под ред. А.И. Войко. Р-на-Д., 1996. 13. Цвіліховський Л. Деякі питання застосування законодавства про відповідальність за вчинення статевих злочинів // Коментар судової практики з кримінальних справ // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. 1996. №6. 14. Архів Луганського апеляційного суду, справа №1-68/1999. 15. Сидоренко О. Правові та психологічні аспекти вирішення конфліктів, пов'язаних з насильством у сім'ях // Право України. 2000. №6. 16. Антонян Ю.М., Казакова В.А. Понятие и криминологическая классификация насильственных преступлений / Совр. преступность: новые исследования: Сб. научн. трудов. М., 1993. 17. Ильяшенко А.Н. Насильственная преступность в отношении женщин: состояние, причины, предупреждение // Российский следователь. 2001. 18. Навроцкий В.А. Вопросы квалификации насильственных преступлений по проекту УК Украины // Проблемы борьбы с насильницькою злочинністю: Зб. матер. наук.-практ. конф., Х., 2001.

Надійшла до редколегії 27.03.03